

ROMALILAR, PARTHLAR VE ARMENİA KRALLIĞI (İ.Ö. 92-İ.S.4)

M. Ali Kaya*

Özet

Romalılarla Parthlar arasındaki ilk doğrudan siyasal ilişki İ.Ö. 92 yılında Sulla'nın Parth kralının elçisiyle Melitene'de yaptığı görüşme ile kuruldu. İ.Ö. I. yüzyıl ortalarında Parthlarla Romalılar arasındaki ilk savaş patlak verdi. Bu tarihe kadar Armenia Krallığı, Parthlarla Romalılar arasında siyasal bir bunalımın nedeni olmadı. Ancak hem Romalılar hem de Parthların niyeti Armenia Krallığı'nı kendi adlarına bağımlı krallık yapmaktı. Bu niyet, Antonius'un Armenia kralını esir almasından sonra su yüzüne çıktı ve Armenia, Romalılarla Parthlar arasında siyasal bir sorun oldu. Bu sorun Augustus tarafından geçici olarak çözüldü.

Anahtar Kelimeler: Roma, Romalılar, Parthia, Parthlar, Armenialılar, Armenia Krallığı

Abstract

Romans, Parthians and Armenian Kingdom

When Roman general Sulla meet Orobazus who was sent as ambassador of Parthia on the Euphrates, near Melitene in 92 B.C. The first direct relation between Roman Republic and Parthian Empire had been established. When the first war broke out in the middle of the first century B.C. between Romans and Parthians, the Parthians were victorious. Until this time, Armenian Kingdom was no a reason of a political crisis between Parthian Empire and Rome. At the same time, both Rome and Parthia intended to make Armenia a vassal kingdom for their interest. This intention became apparent, when Antonius had captured the Armenian king. Finally Armenia was a problem for Roman policy. Augustus temporarily solved this problem.

Key words: Rome, Romans, Parthia, Parthians, Armenians, Armenian Kingdom

Persia'da (İran) ortaya çıkan Parthlar ya da bilinen diğer adıyla Arsaklar, İ.Ö. 2. yüzyıl sonlarına doğru Armenia'ya saldırdılar ve bu saldırı sonucunda Armenia kralı Artavasdes'in oğlu Tigranes esir alındı ve o, Artavasdes'in ölmüş olduğu İ.Ö. 94 yılına kadar Parthların tutsağı olarak kaldı. Parthlar, boşalan Armenia tahtına tutsak olarak tuttıkları Tigranes'i oturtular. Tigranes, kendisini Armenia kralı ilan eden Parthlara, bu hizmetlerinin karşılığı olarak, 70 vadi verdi. Bu arada Arsaklar sülalesinden bir grup, Armenia'ya yerleşti¹. Daha sonra sayıları giderek artan Armenia'daki Arsaklar, Parth

*Doç.Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

krallarının desteğiyle Armenia'daki krallık tahtını ele geçirmeyi başaracak kadar güçlendiler. Armenia'yı Parth Krallığına bırakmak istemeyen Romalılar, Parth Krallığının desteğini arkasına alan Armenialı Arsaklara karşı, yerli muhalefete cesaret veren bir politika izledi ve sonuçta Armenia Krallığı, Romalılar ve Parthlar arasında bir sorun olarak ortaya çıktı.

Romalılar, Tigranes'in Armenia tahtına oturtulmuş olduğu tarihte (İ.Ö. 94), Armenia ve Parth krallıkları hakkında kayda değer bilgi sahibi değildiler. Onların her iki krallık ile doğrudan siyasal ilişki kurmaları, İ.Ö. 2. yüzyılın son on yılında Anadolu'da yükselen bir güç olarak ortaya çıkan Pontus kralı VI. Mithridates dolayısıyla oldu. VI. Mithridates, kızı Kleopatra'yı Armenia kralı Tigranes ile evlendirmiş ve böylece Armenia'daki kraliyet ailesi ile akrabalık temelinde sağlamlaşan bir ittifak yapmıştı. VI. Mithridates ve damadı, Kappadokya'ya saldırdılar ve bu ülkenin kralı Ariobarzanes'i tahtından indirdiler. Romalı senatörler, kendilerine sığınan Ariobarzanes'e tahtının iade edilmesi yönünde bir karar alarak, kararın eyleme dönüştürülmesi için Sulla'yı görevlendirdiler. Sulla, İ.Ö. 92 yılında doğuydu ve o, senatonun kendisine verdiği görevin gereğini yaparken ciddi bir direnişle karşılaşmadı. Tigranes'in Armenia ordusunu kolaylıkla yenerek, Ariobarzanes'i Kappadokya tahtına oturttu. Bu arada Romalı komutan Sulla, Parth kralının büyükelçisi Orobazos ile Fırat Irmağı kıyısında, olasılıkla Melitene'de (Malatya) buluştu². Bu görüşmenin ayrıntıları bize kadar ulaşmadı. Ancak öyle görülüyor ki, Parth kralı II. Mithridates, Tigranes'in Pontus kralıyla yapmış olduğu ittifaktan rahatsızdı. Bu nedenle o, Romalılarla bir dostluk ya da ittifak antlaşması yapmak istiyordu. Ancak Sulla, Parth Krallığı'nın gücü hakkında yeterli bilgi sahibi değildi. Bu nedenle kralın büyükelçisiyle, onu küçümseyen bir tarzda konuştu. Daha sonra iki devlet arasında resmi bir antlaşmayla meşrulaştırılmış olmasa da Sulla ile Orobazos arasındaki görüşme bir uzlaşmayla sonuçlandı³. Artık Fırat Irmağı, Romalılar ve Parthlar arasındaki sınırı belirleyecekti. Ancak Orobazos ve Sulla'nın temsil ettiği iki devlet arasındaki ilişkilerin geleceği, ikinci temsilcinin (=Sulla) muhatabına kendini beğenmiş tavırla hitap etmesi yüzünden, şimdiden belirlenmişti. Çünkü Sulla'nın sergilediği bu tavır Parth kralının Roma karşıtı ittifaka yakınlaşmasına neden oldu. Parth kralı II. Mithridates'in Armenia kralı Tigranes'in kızı Aryazate Automa ile evlenmesi⁴ bu yakınlaşmanın ürünüdür. Bu arada Parth

¹ Strabon, *Geographica* XI.14.15. Justinus, *Epitome* XXXVIII 3. DEBEVOISE 1968, 45.

² Tigranes'in Mithridates'in damadı olduğu konusunda bk. Appianos, *Mithridateios*, 14. Plutarkhos, *Lucullus* 14. 6. Justinus, *Epitome* XXXVIII 3.2. Kappadokya kralının tahtından kovulması ve Sulla tarafından yeniden tahtına oturtulması konusunda bk. Appianos, *Mithridateios* 15, 57. Plutarkhos, *Lucullus* 5. Livius, *Periochae* LXX. Justinus, *Epitome* XXXVIII 3.3. Velleius Paternulus, *Historia Romana* II 24.3. Ayrıca bk. MAGIE 1950, 205 vd. KEAVENEY 1981, 195 vd.

³ DEBEVOISE 1968, 46 vd.

⁴ Tigranes'in bu evlilikten üç oğlu oldu. Bk. Appianos, *Mithridateios*, 104. Ayrıca bk. DEBEVOISE 1968, 47.

büyükelçisi, Şulla'nın mağrur tavrına sessizce boyun eğişini, ülkesine dönünce yaşamıyla ödedi.⁵

II. Mithridates'in ölümünden sonra Armenia Krallığı ve Parth Krallığı arasındaki ittifak bozuldu. Zira Tigranes, Parthlara bağışlanmış olduğu 70 vadiyi, II. Mithridates'in ölümünden sonra geri aldı. Tigranes 70 vadiyle de yetinmedi, ayrıca Parth Krallığı'nın bazı bölgelerini de ele geçirdi⁶. Bu nedenle Pontus kralı Mithridates'in Romalılara karşı savaşlarında Parthlar tarafsız kaldı. Böylece Fırat Irmağı, Parthlar ile Romalılar arasında sınır olarak kalmaya devam etti.

III. Mithridates savaşları sırasında Romalı komutan Lucullus ve halefi Pompeius, Parthlarla görüştiler ve her ikisi de onlarla ayrı ayrı antlaşmalar yaptılar⁷. Bu antlaşmalar, Roma ve Parth Krallığı arasındaki sınır konusunda yeni bir gelişmeye neden olmadı. Yani Fırat Irmağı sınır olarak kalmaya devam etti. Bu arada Tigranes'in ülkesi Armenia, Roma'nın doğu politikasında henüz bir sorun olarak ortaya çıkmış değildi. Ancak Tigranes, Pontus kralının müttefiki olarak bu savaşlarda önemli rol oynadı⁸.

İ.Ö. 69 yılında Armenia'nın başkentlerinden birisi olan Tigranokerta, Romalı komutan Lucullus tarafından kuşatıldı. Bu kuşatmadan kısa bir süre önce Pontus kralı Mithridates ve müttefiki Tigranes, Parth kralı III. Phraates Theos'tan yardım istediler⁹. Onların bu girişiminden haberdar olan Lucullus, Tigranokerta zaferinin ardından Parth Krallığı'na bir sefer düzenlemeye karar verdi, fakat Romalı komutan, emrindeki lejyonların isyanı üzerine bu seferden vazgeçmek zorunda kaldı¹⁰.

Pompeius, İ.Ö. 66 yılında, meslektaşı Lucullus'tan Roma lejyonlarının komutasını devraldı. Aynı tarihte meydana gelen Armenia'daki taht kavgası¹¹, Roma'nın doğu politikasında Armenia'nın önemini ya da bu ülkenin gelecekte bir sorun olarak Roma'nın karşısına çıkacağına işaretini veren çok önemli bir gelişmeydi. Çünkü Armenia'daki Parth taraftarlarının gücü bu tarihten sonra artacak ya da başka bir deyişle Armenia başkentinde kraliyet ailesini oluşturan Arsaklar hanedanı üyelerinin ağırlığı hissedilmeye başlayacaktır.

İ.Ö. 66 yılında meydana gelen taht kavgası, genç Tigranes'in babasını tahttan indirmek için çıkardığı isyanla başlamıştı. Fakat İsyan amacına ulaşamayınca genç

⁵ Plutarkhos, *Sulla* 5.

⁶ Strabon, *Geographika* XI.14.15. Plutarkhos, *Lucullus* 21 ve 26.

⁷ Plutarkhos, *Lucullus* 30 ve 31. Appianos, *Mithridateios* 104, 105. KEAVENEY 1982, 142 vd.

⁸ MAGIE 1950, 336 vd., 353 vd.

⁹ Appianos, *Mithridateios*, 87. Cassius Dio, *Rhomaika* XXXVI.1. DEBEVOISE 1968, 70.

¹⁰ DEBEVOISE 1968, 71.

¹¹ Pompeius'un Roma ordusunu Lucullus'tan devralışı konusunda bk. Strabon, *Geographica* XII.5. 2. Armenia'daki taht kavgası için bk. Cassius Dio, *Rhomaika* XXXVI.45. Appianos, *Mithridateios* 104. DEBEVOISE 1968, 72. ORMEROD-CRAY 1977, 376.

Tigranes Parthlara sığındı ve Parthları, Armenia'yı istila etmeleri için kıskırttı¹². Bunun üzerine bir Parth ordusu Armenia'ya girerek Artaksata (Arthasat)'ya kadar ilerledi. Parth kralı Phraates, kenti kuşatarak bölgede hakimiyeti sağlayınca genç Tigranes'e yardımcı olacak bir askeri gücü Artaksata'da bırakıp ülkesine geri döndü. Ancak Phraates ayrıldıktan sonra genç Tigranes, babası karşısında başarılı olamadı. Genç Tigranes'in bu savaştan da yenik ayrılması, Romalılar ve Parthlar arasında İ.Ö. 92 yılında kurulmuş olan ve zaten çok iyi olmayan siyasi ilişkilerin Armenia yüzünden giderek artan bir şekilde bozulmasına neden olan süreci başlattı. Çünkü genç Tigranes, babası karşısındaki ikinci başarısızlığının ardından Parth kralı Phraates'e değil, muhtemelen bu krala danışarak, Romalı komutan Pompeius'a sığınmıştı¹³. Onun Pompeius'a sığınmasının nedeni, bu sırada Parth kralının konumunun genç Tigranes'inkinden daha iyi durumda olmamasıydı.

Pompeius, genç Tigranes'ten hem bir kılavuz hem de asker olarak yararlandı ve Artaksata'yı kuşatıp, yaşlı kral Tigranes'i teslim olmaya zorladı. Ardından hakimiyeti altına aldığı toprakları bağımlı krallar arasında paylaştırdı. Bu paylaşımında Armenia, kendisine zorluk çıkarmadan teslim olan yaşlı Tigranes'e bırakılırken genç Tigranes, Gordyene ve Sophene'yi içine alan bir ülkenin kralı yapıldı¹⁴. Ancak Pompeius'un kısa bir süre sonra genç Tigranes'i zincire vurdurdu ve bu arada Pompeius'un legatusu G. Gabinus, Fırat Irmağı'nın doğusuna geçerek eski adı Tigris olan bu günkü Dicle Irmağı'na kadar ilerledi¹⁵. Parthlar ile Romalılar arasındaki ilk büyük ihtilafın temeli böylece atılmış oldu. İhtilafa neden olan sorunun kaynağı Armenia idi. Nitekim Parth kralı Phraates, Pompeius'un sergilediği düşmanca tavra tepkisini Armenia'yı istila etmek suretiyle verdi. Pompeius'un genç Tigranes'e verdiği Gordyene'yi geri alan Phraates'in Pompeius'a gönderdiği elçilerin, kral adına bu Romalı generale sundukları taleplerinden birisi de genç Tigranes'in serbest bırakılması oldu¹⁶. Talebin ikincisi sınır antlaşmasının ihlal edilmemesiydi.

Pompeius, Parth kralının bu taleplerinden ikincisini kabul etti. Bu arada Parth kralına yazdığı mektupta, onun "Krallar Kralı" ünvanını dikkate almayarak, ona yalnızca "kral" diye hitap etti. Ancak buna rağmen Parth kralı ile Pompeius arasında bir uzlaşmaya varıldı. Yapılan antlaşma, Parth kralının Roma'nın üstünlüğünü kabul ettiğinin belgesiydi¹⁷. Başka bir ifadeyle Romalılar ve Parthlar arasında, Armenia nedeniyle ortaya çıkan ilk anlaşmazlıkta Roma'nın doğu politikası ve Armenia'nın

¹² Strabon, *Geographica* XVI.1.24. Appianos, *Mithridateios* 105. Plutarkhos, *Pompeius* 33. RAWLINSON 1988, 101.

¹³ DEBEVOISE 1968, 73.

¹⁴ Strabon, *Geographica* XVI.1.24. Appianos, *Mithridateios* 105. Plutarkhos, *Pompeius* 33. ORMEROD-CRAY 1977, 379 vd.

¹⁵ Cassius Dio, *Rhomaika* XXXVII.5.

¹⁶ Appianos, *Mithridateios* 105-107. Ayrıca bk. RAWLINSON 1988, 101 vd. DEBEVOISE 1968, 73 vd.

¹⁷ Plutarkhos, *Pompeius* 36,39. Cassius Dio, *Rhomaika* XXXVII.5,7. Strabon, *Geographica* XVI.1.24.

siyasal konumu Romalıların inisiyatifiyle şekillenmiş ve Crassus'un İ.Ö. 54 yılındaki Parth seferine kadar Armenia'nın iki devlet arasındaki siyasal konumu bozulmadan korunmuştur.

Roma'da kurulan üçlü yönetimin (triumvirlik) bir üyesi olan Crassus, iyi bir asker değildi. Ancak üçlü yönetimin diğer iki üyesinden, yani Pompeius ve Caesar'dan daha zengindi. Pompeius, Pontus kralı VI. Mithridates'e karşı kazandığı zaferle ünlüydü. Caesar'ın Galya'da Keltlere karşı yapmakta olduğu savaşlarda elde ettiği başarılarla ilgili haberler, Pompeius'unkini gölgede bırakmıştı. Crassus, meslektaşlarını kıskanıyor ve onların askeri başarılarını gölgede bırakacak bir savaşın komutanlığını üstlenmeyi istiyordu. Bu nedenle İ.Ö. 55 yılında Suriye valiliğine atanmasını sağladı¹⁸. Amacının Parthlarla savaşmak olduğunu gizlemedi. Ancak, Romalı senatorlerin muhalefeti dikkate almayan Crassus'un Parth seferi Roma adına utanç verici bir yenilgiyle sonuçlandı (İ.Ö. 54-53) ve Karrhai'da (=Harran) yapılan savaşta yalnızca savaşı değil yaşamını da yitirdi ve pek çok Romalı asker bu savaş sırasında öldü, çoğu Parthlar tarafından esir alındı, Roma sancakları Parthların eline geçti¹⁹.

Crassus'un Parthlara savaş açmasına tamamen kişisel hırsını tatmin etmek isteği neden olmuştu. Onun istediği tek şey, Parthları yenerek Roma'daki prestijini artırmaktı. Başka bir ifadeyle Armenia'nın doğudaki siyasal konumunun bu savaşın patlak vermesinde hiçbir rolü olmadı. Armenia kralı Artavastes, savaşın başında zaten Roma'nın müttefikiydi. Ancak Crassus'un başarısızlığı, bu kralın Parthlarla ittifak yapmasını kolaylaştırdı²⁰. Başka bir ifadeyle Armenia Krallığı, artık Roma'nın etkisi altında değildi.

Crassus'un ölümünden sonra Roma'nın bir iç savaşa sürüklenmesi, Armenia Krallığı'nın bir süre Parth Krallığı'nın kontrolü altında hiç rahatsız edilmeden kalmasını sağladı. Romalı senatörlerin zihinleri, Armenia Krallığı ile meşgul olacak durumda değildi. Fakat Parthlarla ilişkiler barış içinde sürdürülecekse, bu krallığın ya Parthların nüfuzu altında kalmasına izin verilecek ya da Roma'ya bağımlı bir krallık olarak kalması sağlanacak olduğu artık açıkça görülmekteydi. Nitekim Antonius'un tercihi Armenia'yı bağımlı krallık yapmak olacak²¹, böylece Armenia, Roma'nın doğu politikasında, ya da başka bir deyişle Romalılar ile Parthlar arasında tam anlamıyla bir sorun olacaktır.

Parthlar, Romalı Crassus'a karşı elde ettikleri bu büyük zaferden yararlanmak eğiliminde değillerdi. Bu nedenle Roma'nın bir eyaleti olan Suriye'ye sonraki yılda (İ.Ö. 52) yapılan saldırılar, Pacorus komutasındaki az sayıdaki Parth askeri birliklerince

¹⁸ Crassus'un Syria valiliği için bk. TARN 1977, 605 vd.

¹⁹ Bk. Ayrıntılı bilgi için TARN 1977, 609 vd. RAWLINSON 1988, 107 vd. DEBEVOISE 1968, 79 vd.

²⁰ DEBEVOISE 1968, 92 vd.

²¹ Bk. dn. 36.

gerçekleştirildi ve bu saldırılar Suriye valileri Cassius ve Bibulus tarafından bertaraf edildi²². Bu arada Armenia hala Parthların müttefikiydi ve Antonius'un Parth seferine kadar da öyle kaldı²³. Zira bu tarihten sonra Roma, hızla bir iç savaşa sürüklendiği için doğudaki kayıplarını ve prestijini geri alacak bir girişimde bulunma olanağına sahip değildi. Parthlar bu iç savaşın ilkinde Pompeius'a yakındı. Ancak iç savaşı kazanan Pompeius değil, Caesar olmuş ve o, Parthlara karşı yapacağı seferin hazırlıklarına başlamıştı²⁴. Ne var ki Caesar'a tasarladığı bu seferi gerçekleştirme olanağı verilmedi. İ.Ö. 44 yılında Cumhuriyet rejiminin tehlikede olduğunu düşünen senatörlerce yapılan bir suikast sonucunda öldürüldü.

Caesar'ın öldürülmesi Roma'daki iç savaşı sona erdirmeydi. Caesar taraftarları, Caesar katilleri olan Cumhuriyetçilerden kaçmak üzere harekete geçince Roma yeniden iç savaşa sürüklendi. Caesar taraftarları ile Cumhuriyetçiler arasındaki bu iç savaşta Parthlar ikincisini destekledi²⁵. Ancak iç savaşı kaybeden taraf yine Parthlardan yardım isteyen taraf, yani cumhuriyetçiler oldu. Bu arada Parthlardan askeri yardım istemekle görevlendiren Labienus, Parthia'da kaldı ve emrindeki Parth ordusuyla batı Anadolu'ya kadar gelerek, Çanakkale boğazının güneyinde kalan tüm batı Anadolu bölgesini, İ.Ö. 40-37 yılları arasında üç yıl boyunca kontrolü altında tuttu²⁶. "Parth imparatoru (=Imperator Parthicus)" ünvanı taşıyan bu Romalının Batı Anadolu'daki üstünlüğüne Antonius'un komutanı Ventidius tarafından son verildi ve Kilikya'ya kaçan Labienus, burada yakalanarak öldürüldü²⁷. Ardından Romalılar, Pacorus komutasındaki Parthları Suriye'de yendiler ve onları yeniden Fırat Irmağı'nın gerisine çekilmeye zorladılar²⁸. Ancak Armenia krallığı yine Parthların müttefikiydi.

Parthlar, Romalı general Labienus'un etkisiyle ilk kez saldırgan bir politika takip etmişlerdi. Bu tarihten sonra onların, Fırat ırmağı sınır olarak kaldığı sürece, barışçı politikalarını terk etmek eğiliminde olmadıkları görülür. Ancak Armenia'dan hiç

²² Cicero, *Epistula ad Atticum* V.21.2 (Cassius'un başarısı). Bibulus'un valiliği sırasındaki akımlarla ilgili olarak bk. Cicero, *Epistula ad Atticum* V.18.1; 20.2-3; *Epistula ad Familiam* VIII.10.1; 4.7. Cassius Dio, *Rhomaika* XL 29.

²³ Antonius'un seferi için bk. dn. 31 vd.

²⁴ Caesar yeğeni Octavius'u Apollonia'ya, felsefe eğitimi için gönderdi. Fakat gerçekte o, Parthlara karşı yapılacak seferin askeri taktiklerini öğrenmesi için gönderilmişti. Bk. Suetonius, *Augustus* 8. Appianus, *Bellum Civile* III. 9. Cicero, *Epistula ad Atticum* XIII.27, 31. Cassius Dio, *Rhomaika* XIV.3. Plutarkhos, *Brutus* XXII.2; Cicero 43; Antonius 16. Velleius Paterculus, *Historia Romana* II.59. Livius, *Periochae* CXVII. Ayrıca savaş için bk. Appianus, *Bellum Civile* II. 110. Onaltı lejyon ve bin atlı savaşa hazır hale getirilmişti.

²⁵ Appianus, *Bellum Civile* IV. 63, 88, 99. Justinus, *Epitome* XLII.4.6 vd.

²⁶ DEBEVOISE 1968, 108 vd.

²⁷ Kariyalı Hybreas, kendisini "parth imparatoru" ilan etmiş olan Labienus'u, "bundan böyle ben de kendimi Karia İmparatoru ilan ediyorum" diye alay ederek tahrir etmiştir. Bk. Strabon, *Geographica* XIV.2.24. Labienus'un Anadolu'yu istilası konusunda bk. Plutarkhos, *Antonius* 30. Cassius Dio, *Rhomaika* XLVIII. 24-26 ve 38-40. Appianus, *Bellum Civile* V. 65.

²⁸ Plutarkhos, *Antonius* 33-34. Cassius Dio, *Rhomaika* XLVIII 39-41; XLIX 19-21.

vazgeçmediler. Bu nedenle her ne kadar onlar, Armenia Krallığı'nı Roma'ya bırakmamak adına Romalılara savaş ilan etmeseler de Roma'nın doğu politikasını Armenia'da çıkmaza sokacak müdahalelerde bulunmaktan geri kalmadılar. Nitekim son savaştan bir yıl sonra, hem Roma'da hem de Parth Krallığı'nda meydana gelen iç huzursuzluk ya da kavgaya²⁹, iki devletin savaşmasına yol açacak gelişmeleri yarattı.

Roma'da Caesar katillerini yenen Antonius ile Octavianus, Roma topraklarının yönetimini doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırıp aralarında paylaşarak geçici bir iç barış sağladılar³⁰. Roma'nın Doğu topraklarının yönetimini alan Antonius, generali Ventidius'un Parthlar karşısındaki başarısından cesaret alarak, Doğu'ya büyük bir sefer düzenlemek niyetindeydi. Bu arada Parthia'da ortaya çıkan huzursuzluk, Antonius'un niyetini eyleme dönüştürmesini kolaylaştırdı. Parth kralı Phraates, tahtı kendisine layık görmeyen babasını öldürmüş, ardından kardeşlerini katletmiş ve nihayet Parth soylularını yok etmek üzere harekete geçmişti. Onun zulmünden korkan pek çok Parth soylusu kaçarak değişik bölge halklarına ve kentlere sığındılar. Ancak bir tanesi, Parth kralı Phraates'in zulmünden kurtulmanın Romalılardan alınacak askeri yardımla mümkün olacağını düşündü. Bu Parth soylusu Monaises idi.

Antonius'a Parth krallığındaki huzursuzluk hakkında bilgi veren Monaises, Romalıların kendisine vereceği askeri destek sayesinde Parth kralı Phraates'i kolayca yenip Parthia'nın yeni kralı olabileceğini söylüyordu. Antonius, kendi elinden krallık tacını almaya eğilimli olan bu Parth soylusunun önerisini uygun buldu. Ancak Monaises, Parth kralının elçilerinden affedildiğini öğrenince fikir değiştirdi. Artık ona göre sorunlar barış içinde çözülebilirdi. Antonius, Monaises'in barışçı çözüm önerisine de karşı çıkmadı ve ona Parthia'ya kadar refakat edecek elçiler görevlendirdi. Bu elçilerin asıl görevi Monaises'i güvenlik içinde Parth başkentine kadar götürmek değil, Parthların Crassus'tan aldıkları Roma sancaklarını ve hala sağ olan Romalı esirleri geri alıp, Antonius'a getirmektir³¹. Barışçı görünen bu diplomatik girişimler devam ederken, Antonius savaş hazırlıklarını hızlandırdı. Hazırlıkların en önemli parçası müttefiklerden alacağı atlı birliklerin desteğini garanti etmektir. Desteği en değerli olan kral da Armenia kralı Artavasdes idi. Tam teçizatlı ve silahlı atlılarını Antonius'un emrine gururla tahsis eden Artavasdes'e göre Parth krallığı ile yapılacak savaş için izlenecek yol, Media Atropatene olmalıydı. Bu ülkenin kralının adı da Artavasdes'ti. Antonius Armenia kralının tavsiyesine uydu. Ancak bu kral, Media Atropatene'de yapılan savaşta Antonius'u yalnız bıraktı ve o, Romalıların Parth kralıyla Media Atropatene'nin ortak kuvvetleri karşısındaki ilk başarısızlığının ardından savaş alanını emrindeki atlı birlikleri ve kendisine katılan bazı müttefik güçleriyle birlikte terk edip, kaçtı³².

²⁹ Plutarkhos, *Antonius* 37. Cassius Dio, *Rhomaika* XLIX 24. Plutarkhos, *Crassus* XXXIII 5.

³⁰ Plutarkhos, *Antonius* 30. Cassius Dio, *Rhomaika* XLVIII.28.4. Appianos, *Bellum Civile* V.65.

³¹ Plutarkhos, *Antonius* 37,46. Cassius Dio, *Rhomaika* XLIX 24.

³² Plutarkhos, *Antonius* 39. Cassius Dio, *Rhomaika* XLIX 25.

İ. Ö. 36 yılında meydana gelen ve Parthların zaferiyle sonuçlanan bu savaşta pek çok kayıp veren Antonius, Mısır'a döndü. Ona göre yenilginin nedeni Armenia kralının ihanetiydi³³. Buna rağmen Antonius, kral Artavasdes'e karşı açık bir düşmanlık sergilemedi. İhtiyacı olan askeri desteği garantilemek için ona dostça yaklaştı. Bu savaştan yaklaşık on sekiz ay sonra Armenia kralına ittifak teklif etti (İ.Ö. 34). Ayrıca Antonius, Armenia kralı Artavasdes ile ittifakını onun kızlarından birisini, Kleopatra'dan olma oğlu Aleksandros ile evlendirerek akrabalık temelinde güçlendirmek istediğini elçileri aracılığıyla ona bildirdi. Ardından bir orduyla Armenia'ya hareket etti. Çünkü o, evlilik işleriyle bizzat ilgilenmek istiyordu. Ancak Antonius, Armenia sınırına geldiği halde kendisini karşılamaya isteksiz davranan Artavasdes'i, Roma ordugahına gelir gelmez tutuklatıp zincire vurdu³⁴. Ardından Armenia'yı istila edip, bu ülkeyi kolayca kontrolü altına alan Antonius, Artavasdes'in oğlu Artakses'i da Armenia'dan kovdu. Bu arada entrikalardan habersiz olan Armenialılara, Artakses'in ülkeden kaçıp Parthlara sığındığı anlatıldı³⁵.

Armenia'da güvenliği sağlayıp, bir Roma garnizonunu bu ülkede bırakan Antonius, zincire vurduğu kral Artavasdes'i, onun çocuklarını ve hazinelerini de alarak İskenderiye'ye döndü. Burada düzenlenen bir zafer törenini süsleyen Artavasdes, daha sonra öldürüldü. Antonius, Kleopatra'dan olma oğlu Aleksandros'u Armenia, Media ve Parthia kralı ilan etti³⁶. Böylece Parthalar ve Romalılar arasında, kelimenin tam anlamıyla bir "Armenia Sorunu" yaratılmış oldu ki, bu sorun yaklaşık bir asır sonra meydana gelen Parth savaşları sonunda çözülecektir.

Antonius, Mısır'a dönmeden önce, İ.Ö. 33 yılında, Armenia'nın bir bölümünü müttefiki Media Atropatene hükümdarı Artavasdes'e bağışlamış ve bölgenin güvenliğini bu kral ile Armenia'da bıraktığı bir Roma garnizonuna emanet etmişti. Onlar, Antonius ayrıldıktan sonra, Parthların desteğiyle babasının tahtını geri almak isteyen Artakses'i yenerek, kendilerinden istenileni başardılar³⁷. Fakat Antonius, Octavianus ile yapacağı savaş dolayısıyla, bu Roma garnizonu yanına çağırdı ve Parthlar, Roma garnizonunun ayrılmasını fırsat olarak gördüler ve Media Atropatene hükümdarını yendiler. Artık onlar için Armenialılar tarafından kral ilan edilen Artakses'i babasının tahtına oturmak zor değildi. Parthların desteğiyle tahta oturan Artakses, artık açıkça bir Roma düşmanı olan Armenia kralıydı³⁸.

³³ Plutarkhos, *Antonius* 49. MAGIE 1950, 437.

³⁴ Plutarkhos, *Antonius* 50. Cassius Dio, *Rhomaika* XLIX 39.

³⁵ DEBEVOISE 1968, 134.

³⁶ Plutarkhos, *Antonius* 54. Zafer töreni Roma Senatosunun onayıyla yalnızca Roma'da kutlanırdı. Antonius, Zafer Törenini İskenderiye'de kutlayarak Roma Cumhuriyeti'nin anayasal nitelikli bir teamülünü çiğnemiş oldu.

³⁷ DEBEVOISE 1968, 134 vd. RAWLINSON 1988, 143.

³⁸ Cassius Dio, *Rhomaika* XLIX 44; LI 16. RAWLINSON 1988, 143. MAGIE 1950, 476.

Artakses, doğrudan Roma düşmanı olan ve iktidarını Roma düşmanlığı ile besleyen ilk Armenia kralıydı. Krallık sınırları içindeki tüm Romalıları bu nedenle katletti³⁹. Tek başına Roma'ya savaş ilan edebilecek ya da rakip olabilecek konumda olmamakla birlikte, Roma'ya karşı Parthların yanında yer almaya hazırды. Ancak kardeşi Tigranes, babasının öldürülmüş olduğu tarihten beri Romalıların elinde rehin olarak bulunuyordu⁴⁰. Augustus, elindeki bu değerli tutsağı, Roma'nın mevcut sınırlarını korumaya yönelik barışçı politika adına kullanmayı düşündü.

Augustus'un amacı sorunları diplomasiyle çözmektir. İki devlet arasında çözüm gerektiren iki sorun vardı. Her iki sorun da Roma'nın prestijini sarsan sorunlardı. Bunlardan birisi Crassus'un Kharrhai savaşını (İ.Ö. 53) kaybedince Parthların eline geçmiş olan Roma sancakları ve Parthia'daki Romalı esirlerdi⁴¹. İkinci sorun Roma kontrolünden çıkmış olan Armenia Krallığı'ydı.

Augustus, ilk sorunun çözümünü ikincisinden daha önemli buluyordu. Bu nedenle İ.Ö. 23 yılında Parth kralı Phraates'in oğlunu geri isteyen diplomatik girişimini geri çevirmedi. Roma sancaklarının ve Parthların elinde hala sağ olarak bulunan esirlerin iade edileceğini ümit ederek, kralın oğlunu Parthia'ya gönderdi. Ancak Parth kralı Crassus'a karşı kazanılan zaferin gölgeleneceği düşüncesiyle bu jسته karşılık vermeyince, Augustus silaha baş vurmak zorunda kaldı. Parthlarla savaşacak olan Roma ordusuna komuta etme görevini de henüz 21 yaşında olan Tiberius Nero'ya verdi⁴².

Maius imperium yetkisiyle İÖ. 21/20 yılında doğuya hareket eden Tiberius Nero'nun iki önemli misyonu vardı. Bunlardan birincisi, Karrhai Savaşı'nda (İ.Ö. 53) kaybedilen Roma sancaklarıyla hala sağ olan Parthia'daki Romalı esirleri Parth kralından geri almak, ikincisi Armenia'yı Roma'ya bağımlı bir krallık yapmaktır. Tiberius, ilk misyonunu barışçı yolla tamamladı. Zira Parth kralı Phraates, Tiberius'un doğuya gelişi üzerine Augustus'un ciddiyetini kavramış ve onun istediklerini vermeyi kabul etmişti. Tiberius, Roma sancaklarını ve esirleri, bu sırada Suriye'de bulunan Augustus adına, Parth kralından İ.Ö. 20 yılının 12 Mayıs'ında geri aldı ve bu olay çağdaş Romalı yazarlarca sevinçle karşılandı⁴³. Olayın şerefine zafer takları inşa edildi⁴⁴, sikkeler basıldı⁴⁵ ve Augustus, Parthların elinden almayı başardığı Roma

³⁹ Cassius Dio, *Rhomaika* LI 16.

⁴⁰ Cassius Dio, *Rhomaika* LI.18. MAGIE 1950, 476.

⁴¹ Bk dn.19.

⁴² Cassius Dio, *Rhomaika* LIII 33. Velleius Paterculus, *Historia Romana* II.91.1. Suetonius, *Augustus* 21.3. *Tiberius* 9.1. DEBEVOISE 1968, dn. 55. ANDERSON 1979, 262 vd. BOWERSOCK 1984, 170.

⁴³ Suetonius, *Tiberius* 9. Livius, *Periochae* CXLI. Velleius Paterculus, *Historia Romana* II.91. Justinus, *Epitome* XLII.5.10 vd. Strabon, *Geographica* XVI. 1.28. Ovidius, *Tristia* II. 227, 228, 237.

⁴⁴ Cassius Dio, *Rhomaika* LIV 8.

⁴⁵ MATTINGLY-SYDENHAM 1923, 46,61; Nr. 17,63.

sancağı ve Romalı esirler dolayısıyla övündü ve bu övüncünü icraatlarını anlattığı Ankara Anıtı'nda (=Monumentum Ankyranum'da) ifade ederek ölümsüzleştirdi⁴⁶.

Sancaklar ve esirlerin barışçı yolla çözümü, Parth kralı ile Augustus arasında dostça bir ilişkinin gelişmesine neden oldu. Bu dostça ilişkiler çerçevesinde Augustus, bir İtalyalı köle kızı Parth kralı Phraates'e armağan etti⁴⁷. Urania Musa adını taşıyan bu kızla evlenen Parth kralı, Augustus'a olan güvenini, Vonones, Seraspades, Rhodaspes ve Phraates adlı dört oğlunu, İ.Ö. 11-7 yılları arasındaki bir tarihte Roma'ya göndererek ifade etti⁴⁸. Kimi yazarlara göre kral, çocuklarını Roma'ya eğitim görmeleri için göndermişti. Kimilerine göre, kral iktidarını garanti altına almak için, evlendiği yeni eşinin etkisiyle çocuklarını Roma'ya gönderip olası tehlikeyi ortadan kaldırmıştı⁴⁹. Her ne olursa olsun Roma'da bulunan kralın çocukları, gerektiğinde Parth kralına karşı muhalefeti cesaretlendirmek için kullanılabilir birer rehin idiler.

Tiberius'un İ.Ö. 20 yılındaki ikinci misyonu, iktidarını Augustus düşmanlığı üzerine kurmuş olan Artakses'i tahtından indirip, yerine Tigranes'i oturtmaktı. Tigranes, Artakses'in kardeşiydi. Antonius tarafından babası Artavasdes ile birlikte esir alınmıştı ve bu tarihten itibaren Romalıların elindeydi⁵⁰. Roma diplomasisi, Tigranes'i tahta çıkarmak için önce Armenia'da Artakses karşıtı bir muhalefet oluşmasını sağladı veya var olan muhalefeti cesaretlendirdi. Bu muhalefet, Parth kralının Roma sancaklarını ve Romalı esirleri geri vermesi üzerine muhtemelen daha da güçlendi. Zira, Tiberius, Armenia sınırına ulaştığında Artakses öldürülmüştü. Böylece Tiberius, ikinci misyonunu da zorlanmadan başardı. Tigranes'e Roma ordularının önünde krallık tacını giydirdi⁵¹. Tiberius'un bu başarısı, "Armenia ele geçirildi" lejantlı sikkeler basılarak kutlandı⁵². Ayrıca Augustus, icraatlarını anlattığı *Res Gestae*'inde Armenia'yı Roma eyaleti yapmış olmakla övündü⁵³. Parth kralı bu gelişmeler karşısında sessiz kaldı. Ama hiç kuşkusuz, Parth taraftarı muhaliflerin bu duruma uzun süre boyun eğmeyeceğini biliyordu. Nitekim sonraki gelişmeler göstermiştir ki, Augustus'un Armenia'yı vasal krallık yapma politikası başarısız olmuş bir deneyimdi.

⁴⁶ Augustus, *Ankara Anıtı* (=Res Gestae), 29.

⁴⁷ DEBEVOISE 1968, 143.

⁴⁸ Strabon, *Geographika* XVI.1.28. Tacitus, *Annales* II.1. Velleius Paterculus, *Historia Romana* II.94. Justinus, *Epitome* XLII.5.12. ANDERSON 1979, 265.

⁴⁹ Josephus, *Antiquitates Judaicae* XVIII 2.4. RAWLINSON 1988, 146.

⁵⁰ Plutarkhos, *Antonius* 50. Josephus, *Bellum Judaicum* I 363. Strabon, *Geographica* XI 14.15. Cassius Dio, *Historia Romana* XLIX 41.5.

⁵¹ Bu arada Küçük Armenia Kappadokya kralı Arkhelaos'a, Media Atropatene (=Azerbaycan) bu ülkenin eski kralının oğlu Ariobarzanes'e verildi. Bk. Strabon, *Geographika* XII.2.11. Cassius Dio, *Historia Romana* LIV.9.4. Suetonius, *Tiberius* 9.1. Ayrıca bk. ANDERSON 1979, 263 vd. MAGIE 1950, 476.

⁵² MATTINGLY-SYDENHAM 1923, 46, 63, Nr. 46vd., 70, 98 vd. ANDERSON 1979, 264. MAGIE 1950, 476.

⁵³ Augustus, *Ankara Anıtı* (=Res Gestae) 27.

II. Tigranes, ölmüş olduğu İ.Ö. 6 yılına kadar, tam 14 yıl hiç rahatsız edilmeden Armenia'da hüküm sürdü⁵⁴. Doğal olarak, Armenialılar da bu süre içinde ülkelerinde bir savaş tehdidi yaşamadan huzurlu bir yaşam sürdüler. Ancak II. Tigranes'in ölümü, bu ülkeye savaşın yeniden gelmesine yol açacak sorunların çıkmasına yol açtı. Çünkü Armenialılar, Tigranes'in yerine, bu kralın aynı adlı oğlunu kral ilan etmişlerdi. Hem kız kardeşi hem de karısı olan Erato da yeni kralın (=III. Tigranes) taht ortağı oldu⁵⁵. Yapılan antlaşmalar gereğince yeni kralın Roma'nın onayını alması gerekiyordu. Bu yapılmadığı için karısı Erato ile birlikte Armenia tahtına çıkarılan Tigranes'in krallığının Romalılarca tanınması mümkün değildi. Nitekim Augustus, Artavasdes adlı birinin Armenia kralı yapılmasını istedi ve bu isteğin yerine getirilmesi için Artavasdes'i bir Roma kuvveti eşliğinde Armenia'ya gönderdi⁵⁶. Armenia kraliyet ailesinden olması gereken Artavasdes'i (=III. Artavasdes, muhtemelen II. Tigranes'in kardeşi idi) Armenialılar reddettiler. Buna rağmen o, Armenia'da bırakılan bir Roma garnizonunun desteği ile –bu garnizonun görevi kralın güvenliğini sağlamaktı- Armenia tahtına oturmaya devam etti. Fakat Armenia'daki Roma garnizonu, Parthlardan yardım alan Armenialı muhaliflere yenilerek onlara boyun eğdi. Bu arada Artavasdes, bir hastalık dolayısıyla öldü. Tigranes, karısı Erato ile birlikte yeniden tahta çıkarıldı⁵⁷.

Augustus, doğu politikasında ciddi bir problemle karşı karşıyaydı. Armenia'daki Roma garnizonlarının yenilgisi Roma adına bir felaket değildi, ancak Roma'nın doğudaki prestijini gölgeleyebilecek bir yenilgiydi. Tigranes ve karısı (aynı zamanda kız kardeşidir) Roma'ya bağımlı olmaya niyetli değillerdi. Bu nedenle onlar, büyük olasılıkla güvenliklerini Parth garnizonlarına emanet etmişlerdi. Sorun bizzat Augustus tarafından şu sözlerle ifade edildi: “Şimdi kavga ve isyanın egemen olduğu Armenia, Parthlara mı bırakılacak yoksa Roma'nın mı olacak?”⁵⁸. Augustus, bu sorusunu, torunu Gaius'u *maius imperium* yetkisiyle, Armenia'yı Roma'ya bağımlı bir krallık yapması için doğuya göndermek suretiyle yanıtladı⁵⁹.

Gaius'a verilen *maius imperium* yetkisi, Ege Denizi'nin doğusundaki tüm Roma eyaletlerinin valilerini onun emri altına sokuyordu. Bunun anlamı, gerekirse Parthlarla savaş yapılacak demektir. Ancak buna gerek kalmadı. Zira bu sırada Parth kralı en küçük oğlu Phraataces tarafından öldürülmüştü⁶⁰.

Phraates'in İtalyalı karısı Musa'dan olma oğlu Phraataces'in Parth kralı olarak konumu güvenli değildi. Parthlar, soylu olmayan bir kadının oğlu olan bu krala sıcak

⁵⁴ Tigranes'in ölüm tarihi için bk. RAWLINSON 1988, 145. MARSH 1931, 81, 211vd. DEBEVOISE 1968, 146. ANDERSON 1979, 273.

⁵⁵ Tacitus, *Annales* II.3. Cassius Dio, *Historia Romana* LV 10a. HEAD 1911, 636. MARSH 1931, 81 vd. DEBEVOISE 1968, 146.

⁵⁶ MAGIE 1950, 482 vd.

⁵⁷ MAGIE 1950, 483.

⁵⁸ MAGIE 1950, 483.

⁵⁹ Cassius Dio, *Rhomaika* LV 10.19. ANDERSON 1979, 274. MAGIE 1950, 482.

⁶⁰ ANDERSON 1979, 275. MAGIE 1950, 483, dn. 44.

bakmıyordu⁶¹. Daha da önemlisi Gaius'un doğuya hareket etmiş olması, kendisine karşı olan muhalefeti güçlendirmekteydi. Bu nedenle Phraataces, Armenia'yı pazarlık konusu yaparak Augustus ile uzlaşma arayışına girdi. Roma'ya elçilerini gönderdi ve onun elçileri, Roma'da bulunan kralın dört büyük kardeşinin teslimini kral adına Augustus'tan istediler. Ancak Augustus'un yanıtı sert oldu. Phraataces'i kral olarak tanımamış, bu nedenle ona "kral" diye hitap etmemiştir. Phraataces'in kardeşlerini iadesiyle ilgili talebini ise hiç dikkate almadı⁶². Augustus'un krala vermek istediği mesaj, kendisinden teslimi istenen kardeşlerden birinin Parth tahtına çıkmasına destek vereceğiydi. Açıkça ifade ettiği ise, Phraataces'in Armenia'daki Parth garnizonlarını derhal geri çekmesiydi.

Phraataces, Gaius'un Doğu'da görüldüğü zamana kadar Augustus'un sert mesajına boyun eğmedi. Bu arada Armenia kralı Tigranes, Parth desteğinin kendisini başarısız yapabileceğinden korktu ve Roma karşıtı siyasi tavır takınmaktan vazgeçti. Augustus'a armağanlarla birlikte bir mektup gönderdi⁶³. Bu mektupta o, kendisini "kral" olarak adlandırmaktan özenle kaçınarak, Augustus'tan kendisini Armenia kralı olarak tanınmasını istedi. Augustus açısından sorun da buradan kaynaklanıyordu. Yani Armenia'da hüküm sürecek kralın Roma'nın onayını alması gerekiyordu ve Tigranes de mektubunda bu onayı istiyordu. Bu nedenle Tigranes'in armağanları Augustus tarafından kabul edildi ve bu sırada doğuda bulunan Gaius'a Tigranes'in Roma'ya bağımlı bir kral olmayı kabul ettiği bildirildi⁶⁴.

Kendi krallığında yeterince kontrolü sağlayamamış olan Phraataces, Gaius'un doğudaki savaş hazırlıklarını öğrenince telaşlandı ve Gaius'a kardeşlerinin teslimiyle ilgili hiçbir koşul öne sürmeksizin, Armenia'daki Parth garnizonlarını geri çekeceğini bildirdi⁶⁵. Bu Armenia'nın Roma'ya bağımlı olduğunun Parthlarca tanındığı anlamına geliyordu. Parth kralı ile Gaius, barış antlaşması yapmak için, Fırat Irmağı'ndaki bir adada bir araya geldiler. Her ikisinin yanında eşit sayıda refakatçi vardı. Orduları da nehrin kendilerine ait tarafında görüşmeleri izlediler. Phraataces ve Gaius barış koşullarını görüşüp kararlaştırdıktan sonra, Fırat ırmağının kendilerine ait olan kıyısında ev sahibi gibi sırayla birbirini ağırladılar⁶⁶. Bu, Parth İmparatorluğu ile Roma İmparatorluğu'nun birbirine denk olan birer siyasal güç oldukları anlamına gelmektedir. Ancak, Parth kralı Armenia işlerine bir daha karışmayacağını bu görüşmede taahhüt etti⁶⁷. Bu tarihten sonra Armenia tahtına oturtulacak kişiyi Roma belirleyecekti. Nitekim Gaius, bu görüşmenin ardından Armenia'ya yürüdü ve Medlerin kralı Artabazes'in oğlu Ariobarzanes'i Armenia tahtına oturttu. Fakat bu kralı Armenialılar istemediler ve isyan

⁶¹ RAWLINSON 1988, 152.

⁶² Cassius Dio, *Rhomaika* LV 10.20 ve 11. RAWLINSON 151. DEBEVOISE 1968, 148.

⁶³ MAGIE 1950, 483.

⁶⁴ ANDERSON 1979, 275. DEBEVOISE 1968, 148.

⁶⁵ MAGIE 1950, 483 vd.

⁶⁶ Velleius Paterculus, *Historia Romana* II 101. ANDERSON 1979, 276.

⁶⁷ MAGIE 1950, 484.

çıkardılar. Gaius, isyanı bastırmak için askeri operasyonlara başladı. Bu sırada almış olduğu bir yara, onu Roma'ya dönüşü sırasında ölümüne sebep oldu⁶⁸. Augustus, her ne kadar tüm Armenia'ya boyun eğdirmiş olmakla öğünse de⁶⁹ Gaius ile Parth kralı arasındaki antlaşma, Armenia sorununu geçici olarak çözecek, kalıcı çözüme imparator Nero zamanında yapılan Parth savaşları sonuna kadar ulaşamayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- ANDERSON 1979 G.C. ANDERSON, "The Eastern Frontier under Augustus". Şurada: *The Cambridge Ancient History X* (Cambridge 1979), 239-283.
- BOWERSOCK 1984 G. BOWERSOCK, "Augustus and the East: The Problem of the Succession". Şurada: *Caesar Augustus: Seven Aspects* (ed. F. Millar-E. SEAGAL) Oxford 1984, 169-188.
- DEBEVOISE 1968 N.C. DEBEVOISE, *A Political History of Parthia*. New York 1968.
- KEAVENEY 1981 A. KEAVENEY, "Roman Treaties with Parthia 95-circa 64 BC". *American Journal of Philology* 102 (1981), 195-212, 103 (1983), 412-428.
- MAGIE 1950 D. MAGIE, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*. Princeton 1950.
- MARSH 1931 F.B. MARSH, *The Reign of Tiberius*. Oxford 1931.
- MATTINGLY-SYDENHAM 1923 H. MATTINGLY- E.A. SYDENHAM, *The Roman Imperial Coinage*. London 1923.
- ORMEROD-CRAY 1977 A.A. ORMEROD-M.CRAY, "Rome and the East". Şurada: *The Cambridge Ancient History IX* (Cambridge 1977), 350-396.
- RAWLINSON 1988 G. RAWLINSON, *Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı: Part İlhanlığı* (Çev. S. Ülker), İstanbul 1988.

⁶⁸ Velleius Paterculus, *Historia Romana* II 102. Tacitus, *Annales* III 48. Gaius, Likya limanında, Lymira'da İ.S. 4 yılının 21 şubatında öldü. Bk. Tacitus, *Annales* II.4. Augustus, *Ankara Anıtı* (= *Res Gestae*) 27. ANDERSON 1979, 276vd. DEBEVOISE 1968, 149 vd., dn. 27 ve 30. MAGIE 1950, 484 vd.

⁶⁹ Bk. dn. 53.

M. Ali Kaya

TARN 1977

W.W. TARN, "Parthia". Şurada: *The Cambridge Ancient History IX* (Cambridge 1977), 574-613.

M. Ali Kaya